

ÇOCUKLARDA ÖLÜM KAVRAMININ GELİŞİMİ VE İNTİHAR GİRİŞİMLERİ

Gülşen Erden*

ÖZET

Amaç: Bu gözden geçirme yazısı, çocukların ölümü anlamaları ve bu anlayışın intihar girişimleri ya da cana kıyma davranışları ile ilişkisini araştırmak amacıyla hazırlanmıştır. **Yöntem:** Çocukların ölüm kavramını kazanmalarına ilişkin gelişimsel süreçler ve intihar girişimleri ile cana kıyma davranışlarını araştıran ya da aktaran 64 yayın seçilerek gözden geçirilmiştir. **Sonuçlar:** Yayınlar, çocukların ölümü anlamalarına ilişkin benzer bulgular ve ayrılıkları temalar göz önüne alınarak incelenmiştir. Yayınlar, çocuklarda intihar girişimleri ve cana kıyma davranışlarının son yıllarda artış gösterdiği konusunda benzer bilgiler bildirilmektedirler. Birçok yayın, çocukların ancak 9 yaşlarına ulaştıklarında ölümü gerçek anlamıyla kavrayabildiklerini göstermektedir. **Tartışma:** Çocukların ölümü anlama süreçleri gelişimsel bir sıra izlemektedir. Ancak bu sıra ve gelişimsel sürecin intihar girişimleri ve cana kıyma davranışı üzerindeki etkilerinin daha çok araştırılması gerektiği düşünülmektedir.

Anahtar Sözcükler: İntihar girişimleri, cana kıyma, ölüm kavramı, çocuk.

SUMMARY: DEVELOPMENT OF DEATH CONCEPT IN CHILDREN AND SUICIDE ATTEMPTS

Objectives: This review article aims to explore the way children view death and the relation between this point of view and suicide attempts and homicide behaviors. **Method:** For this review the studies discussing the relations between the developmental process of children learn about the concept of death, suicide attempts and homicide behaviors are selected. **Result:** These studies were examined in terms of similarities and discrepancies of their results. The studies showed similar results pointing to an increase in homicide and suicide attempts in children. A number of studies discussed that children can only reach to a realistic understanding of death by age 9. **Discussion:** The understanding of death as a concept is a developmental process. The effects of this developmental process on suicide attempts and homicide behaviors have to be examined and investigated further.

Key words: Suicide Attempts, homicide, death concept, children.

Ölüm yetişkinler ve özellikle de çocuklar için psikolojik olarak kavranması ve kabul edilmesi zor bir gerçektir. Çocukların ölüm kavramını belli bir yaştan önce kavrayamadıkları düşüncesi yaygındır. Oysa, çocuklar da kendilerinin ya da başkalarının yaşamlarına son verebilmektedirler. Çocuklarda intihar olaylarının sayısının yetişkinlere göre az olması ve çocukların ölümün anlamını bilmedikleri şeklindeki inançlar, çocukları ölüme ya da öldürmeye iten nedenlerin araştırılmasını ve tam olarak anlaşılmasını engellemektedir.

Çocuklar ölüm kavramıyla erken yaşlarda ilgilenmeye başlarlar. Yetişkinlerin konuşmalarını dinleyerek, ölüm haberlerini duyarak ya da izleyerek, ölen birini ya da bir hayvanı gördüklerinde sorular sorarak ölüme ilişkin bir anlam çıkar-

maya uğraşırlar. Bugüne dek çocukların, ölüme ilişkin bilgilerini ayrıntılı olarak açığa çıkaran bir çalışma yapılamamıştır. Çocukların ölümden ne anladığı ve bunu hangi yaşta anladıkları da yayınlarda uzun yıllardır incelenmesine karşın henüz tam olarak ortak bir sonuca ulaşılamamıştır.

Son yıllarda, 10 yaşından küçük çocuklarda da intihar girişimlerinde artış belirgindir. Çocukluk ve gençlik çağı intihar girişimlerinde 1980'den 1995'e kadar 0.8'den 1.7'ye varan bir artış bildirilmektedir (Cuddy-Casey ve Orvaschel 1997). Tüm dünyada çocuk ve gençlerde en çok gözlenen 10 ölüm nedeni arasında ilk 2-3 sırada intihar girişimleri yer almaktadır (Desjarlais ve ark. 1995). ABD'de cinayet suçundan tutuklananların %1.5'i 15, %1'de 10 yaşın altındaki çocuklardır. Cinayet ya da yaralama suçu işleyenlerin

* Psk. Dr., Ankara Üniv. Tıp Fak. Çocuk Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı, Ankara.

%11'ini 18 yaşın altındakiler oluşturmaktadır (National Center for Injury Prevention and Control, Center for Disease Control, Division of Violence Prevention 1995, National Center for Health Statistics 1968-1991). Bu oran yıllık sabit bir artış göstermekte buna bir de intihar girişimleri eklenince, ergenler ve çocuklar arasında ölümle sonuçlanabilecek şiddetin yayılma eğiliminde olduğu gerçeği ile karşılaşmaktadır. Ancak şiddete eğilimdeki bu artışa karşın çocuklarda "ölümle oyuna" yol açan nedenler ve bilişsel süreçler hakkında çok az şey bilinmektedir.

Bu çalışmada, son yıllarda çocuk ve ergen intiharlarının artış gösterdiğini bildiren yayınlara paralel olarak intihar davranışlarının nedenleri, çocukların ölümle ilgili ne bildikleri ve ölüm kavramlarının gelişimine ilişkin yayınların gözden geçirilmesi amaçlanmıştır. Önce intihar girişimlerinin ve adam öldürme davranışının nedenlerine yönelik araştırma bulguları, daha sonra çocuklarda ölüm kavramının gelişimi farklı görüşler üzerinden aktarılacaktır.

İntihar Girişimlerinin Nedenlerine Yönelik Çalışmalar

Çocuk ve ergen intihar davranışlarına ilişkin risk faktörleri, 3 ana başlık altında toplanmaktadır. Bu başlıklar; sosyal bütünleşme, saldırgan davranış/şiddet ve duygusal sorunlar (depresyon, içe çekilme ve benzeri) olarak tanımlanmaktadır. Durkheim'ın (1987) sosyal bütünleşme teorisine göre, insanların grup yaşamına bağlılık geliştirebilmesi intihara karşı bir koruyucu öge olarak düşünülmektedir. İntihar girişimi bir arkadaş grubuna, sosyal ya da spor amaçlı bir klübe bağlı olan kişilerde, yalnız yaşayan ve tek başına olan kişilere göre daha az görülmektedir (Smith ve ark. 1988). Sosyal bütünleşmenin bozulduğu durumlar, özellikle de işsizlik ve göç gibi olgular intihar girişimi oranlarını arttıran nedenler arasında sayılmaktadır (Moens ve ark. 1988, Monk 1987, Platt 1984). Rook ve Pietromanaco'ya göre (1987), sosyal bütünleşmenin intiharı önleyici iki özelliği bulunmaktadır. Birincisi, sosyal grup ya da kurumlara dahil olma ve grup normlarına uymayı, ikincisi de yaşamın anlamını kavrama ve yaşama bağlanmayı sağlamasıdır. Dini görüş-

lerle intiharı yakın ilişkisi olduğunu gösteren çalışmalar da bu görüşe destek vermektedir (Breault ve Barkey 1982, Stack 1983). Bir çok din intiharı yasaklamaktadır. Saldırganlık ve şiddete ilişkin risk etmenleri araştırılırken, bireylerin kişilik özellikleri, davranış örüntüleri ve eğilimleri üzerinde yoğunlaşan çalışmalar yapılmıştır. Shaffer'e (1974) göre, intihar girişimine yatkınlığı olan kişiler, daha çok saldırgan ve şiddete eğilimli ya da depressif ve içe çekilme davranışı gösteren kişilerdir. İntihar ve şiddet eğilimlerini araştıran çalışmalarda intihar girişimleri öncesi saldırgan davranışlarının arttığı bildirilmektedir. Ayrıca intihar girişimlerinin ciddiyetine koşut olarak saldırgan davranışların arttığı gözlenmektedir (Andrews ve Lewinsohn 1992, Lewinsohn ve ark. 1993, Rao ve ark. 1993). Alkol ve ilaç bağımlılıkları da intihar davranışlarını arttıran nedenler arasında gösterilmektedir. Duygusal sorunları inceleyen yayınlarda, psikiyatrik bozukluklarla intihar girişimlerinin ilişkisinden sıklıkla söz edilmektedir. Ayrıca aile içi sorunlar, geçimsizlik, ayrılık, kayıp ve aile içi şiddet intihar riskini arttıran etmenler arasındadır. Ülkemizde yapılan çalışmalarda, çocuk ve ergen intihar girişimlerinde sıklıkla aile içi sorunlar ve geçimsizliğin gözlendiği bildirilmiştir (Dilsiz ve ark. 1992). Çuhadaroğlu ve Sonuvar (1992), Taneli ve arkadaşları (1982) ve Turgay (1992) yazılarında çocuk ve ergen intihar davranışlarının nedenleri arasında depresyon, davranış bozukluğu, uyumsuzluk, kimlik bozukluğu, psikoz, ilaç ve alkol kötüye kullanımının görüldüğüne dikkati çekerek, intihar girişimleri ile psikiyatrik bozukluklar arasındaki ilişkiye değinmişlerdir. İntihar girişimlerinde cinsiyet farklılıkları da dikkati çekmektedir. Kızlarda intihar girişimi oranları yüksek bulunurken, erkeklerde tamamlanmış intihar girişimi oranları yüksek bulunmuştur.

İntihar davranışına ilişkin yayınlar, intiharı bir ruh sağlığı sorunu olarak ele alınmasının yanı sıra, halk sağlığı uzmanlarını ve kamuoyu dikkatini içine alan, çok boyutlu bir çerçevede incelenmesi nedeniyle oldukça zengindir (Berman ve Jobes 1991, Blatt ve Zuroff 1992, Fergusson ve Lynskey 1995, Lewinsohn ve ark. 1993, Woznica ve Shapiro 1990). Çocuk ve gençlerde intihar girişimi, kendi içinde çocuk-

luktan ergenliğe geçişte dramatik bir yükselme göstermektedir (Goldsmith ve ark.1990). Bu bulguya göre, çocukların ölümü anladıkları yaşlarda intiharların arttığı düşünülebilir. Ancak, intihar girişimi olan çocukların ölümden ne anladıkları değerlendirilirken, küçük çocukların sözel becerileri, bilişsel düzeyleri ve duygularının değişkenliği nedeniyle bazı güçlükler yaşanabilmektedir. Aynı güçlük başkasının canına kıyma girişiminde bulunan çocukların, bu davranışlarının çocukların ölümü ile ilişkisi olup olmayacağını araştıran çalışmalarda da yaşanmaktadır. Çocuklar kendilerini ya da başkalarını niçin öldürmek isterler? Bu soruya yanıt arayan çalışmalar incelendiğinde, adam öldüren çocuklara ilişkin yayınların intihar davranışlarını ele alan yayınlara göre daha da az olduğu ve uzun süreli taciz sonrasında yakınlarını öldüren olgu sunumlarıyla sınırlı kaldığı gözlenmiştir. Bilinen araştırmalar, adam öldüren çocukların, önceden bir akıl hastalıklarının olmadığını, zihinsel düzeylerinin ortalamanın altında bulunduğunu gelişimsel açıdan gecikmeleri olmamasına karşın öğrenme güçlükleri yaşadıklarını bildirmektedir (Cornell ve ark. 1987, Ewing 1990). Dolayısıyla, ölüm kavramlarının, bilişsel yeterlilikler nedeniyle bozulmuş ya da gecikmiş olabileceği ileri sürülmektedir (Cuddy-Casey ve Orvaschel 1997). Çocukta adam öldürmenin, en tutarlı ve güçlü ilişki gösterdiği değişken aile içi şiddetle karşılaşma ya da buna tanık olmadır (Ewing 1990). Çocukların adam öldürme davranışında eylemlerin sonuçlarını tam anlamıyla kavramış olarak ortaya çıkmış olma olasılığının yüksek olduğu ileri sürülmektedir (Cuddy-Casey ve Orvaschel 1997). Ewing (1990), çocukların ölümün geri dönüşmezliğini bilmediklerine ya da adam öldürmenin ahlaki anlamını anlayamayacaklarına işaret etmektedir. Ancak intihar ve adam öldürme davranışına ilişkin yayınlarda yazarlar, çocukların ölüm kavramını yansıtan gelişimsel düşünce süreçlerini tam olarak açıklayamamaktadırlar. Bu nedenle de yasal sistemlerde, çocukların ölümü ile ilişkili ne bildikleri ve bu bilincin kaç yaşında kazanıldığına ilişkin yanıtlar bulabilme arayışıyla ruh sağlığı uzmanlarına yönelme eğilimi gözlenmektedir.

İntihar ve adam öldürme girişimleri ölümle sonuçlanmasa da, girişimde bulunan çocukların aileleri derinden sarsılmaktadır (Gralnick 1993). Bu yönüyle intihar ve adam öldürme girişimleri, aile, yaşanan çevre ve komşuların olduğu kadar komuoyunun ve uzmanların da bu konuya duyarlılıklarının artmasına neden olmaktadır. Buna ilişkin olarak, çocukları ölüme iten nedenler kadar ölüm kavramlarının ne olduğu ve nasıl geliştiği sorusu gündeme gelmektedir. Yapılan araştırmalarda gözlenen tutarsız bulgular nedeniyle, çocukluktaki intihar ve adam öldürme davranışlarının geniş kapsamlı araştırmalara ve klinik çalışmalara gereksinimi gösterdiği düşünülmektedir (Juon ve Ensminger 1997).

Ölüm Kavramının Gelişimi ve Anlaşılması

Çocuklarda ölüm kavramının gelişimi ve kazanılması, yayınlarda bilişsel gelişim ve yaşa bağlı olarak ayrı ayrı ele alınıp incelenmektedir. Bilişsel gelişime bağlı olarak ölüm kavramlarının kazanılmasını inceleyen yazarlar, bilişsel kurumlara göre ölümle ilgili üç bilişsel yapı geliştirildiğinden söz etmektedirler. Bu yapılar; işlevsizlik (nonfunctionality), geri dönüşmezlik (irreversibility) ve evrensellik (universality) (Garmez ve Masten 1995). Çalışmalarda sıklıkla ele alınan bu tanımlanmış kavramlara bir de nedensellik eklenir. Evrensellik, bazı yayınlarda kaçınılmazlık olarak ele alınır ve yaşayan her şeyin öleceği anlayışını içerir. Geri dönüşmezlik, yapısal olarak sona ermez ve yaşayan bir canlı öldüğünde fiziksel olarak tekrar yaşatılamaz anlayışını taşır. İşlevsizlik, yaşamı tanımlayan tüm işlevlerin ölümle kaybedilmiş olduğu anlamına gelir. Nedensellik ise, ölümün biyolojik bir neden sonucunda oluştuğunu gösterir (Cuddy-Casey ve Orvaschel 1997). Bu kavramların gelişimine geçmeden önce ölümün nasıl tanımlandığı bilinmelidir. Ölüm dini ya da bilimsel terimlerle tanımlanabilir. Ölümün dini anlamı, kültürel ve ruhani görüşleri de taşır. Aileler, ritüeller (ruhani törenler) ve geleneklerle soyut ve teorik ölüm kavramını, kuşaktan kuşağa aktarırlar. Bir kaybın ardından, çocuğa ölüm sürecini anlatmada sıklıkla dini öğretiler kullanılır. İşlevsizlik ve geri dönüşmezlik kavramları çoğunlukla dinlere dayanır. Ölenin, "birgün döneceği

ya da bizi yukarıdan izliyor olma" teması çocuklara yönelik dini aktarımların bir parçasıdır. Yetişkin bir kişi, ölümü bilimsel tanımıyla anlayıp, kabullenir. Ancak bu çok somut ve duygusal olarak çıplak bir tanımdır (Feifel 1977). Bir taraftan, işlevsizlik, geri dönüşsüzlük, evrensellik ve nedensellik gibi soyut kavramlar ile çocuklara ölümün anlatılıp anlatılamayacağı sorgulanırken, diğer yandan bilimsel açıklama ile ölümü tanımlama ve çocukların bu bakış açısına uygun olup olmadıkları tartışılmaktadır. Feifel (1977)'de bir çocukla bir yetişkinin ölüm görüşündeki farklılıkların uslubu dayalı olduğunu ileri sürmektedir. Tabut içinde yaşamdan söz eden bir çocukla, cenazeyi cennete ya da cehenneme yerleştiren yetişkinin görüşleri aynı anlama gelmektedir. Feifel (1997), çocukların büyüdükçe daha bilimsel açıklamalar getirebildiklerini ileri sürmektedir. Ayrıca çocukların ölümle ilgili söylemlerinin bu konu hakkındaki bilgi birikimlerini yansıttığını bildirmektedir. Küçük çocuklar, daha somut ve gerçekçi düşüncülerinden ölümün bilimsel olarak açıklanmasına daha kolay uyum sağlayabilirler. Bir zaman sonra ölümle ilişkin bu somut açıklama daha açık bir şekilde anlaşılır ve sindirilir. Böylece çocuk daha soyut, daha az bilimsel ve dinsel kavramlar ile ölümü anlama ve tanımlama yetisini kazanır. Ancak elde edilen bulgular ışığında, "çocuklar bu sürecin hangi aşamasında ve gerçekte hangi amaçla intihar girişiminde bulunmaktadırlar?" sorusuna hala yanıt aranmaktadır. Bilişsel gelişimin, yaşın, daha önce ölümle karşılaşmış olmanın ya da çocuğun ruh sağlığının ölümü anlamayı ve ölümle ilişkin düşünceleri etkileyebileceği düşünülmektedir.

Piaget'in (1960) bilişsel gelişim modeline göre, çocukların ölüm kavramına odaklaşmaları, 7-12 yaşlar arasında, 'Somut İşlemsel Dönem'de başkın olarak gözlenir. Bu dönemde çocuklar, ölümün kaçınılmaz, evrensel ve iç nedenlere bağlı olarak ortaya çıktığını anlarlar. Ancak ölümden sonra yaşam olabileceğine ilişkin inançlar sergilerler. 'İşlem Öncesi Dönem'de (2-7 yaş) ölüm çocuk için geri dönüşü olan ve dış nedenlere dayalı bir olaydır. Ölümle ilişkin felsefi düşünce içeriğinin gelişimi ise 12 yaş sonrası dönemde gözlenir. Ancak olgunlaşmış bir ölüm kavramının Piaget'in bilişsel gelişim basamaklarından

farklı olarak, daha erken yaşlarda kazanıldığına ilişkin bulgular bildirilmiştir (Wass ve Stilson 1988). Yayınlarda ölüm kavramının kazanılmasıyla ilgili ikinci alternatif açıklama yaşa bağlı bir gelişimden söz eden araştırma bulgularından gelmektedir. Çocukların ölüm kavramını anlamalarının yaşla ilişkisini araştıran, Menig-Peterson ve McCabe (1977-1979), 3.5-9.5 yaşlarındaki 96 çocuğun yaşam öykülerini araştırmışlar. Bu araştırmada ölümle ilişkin bir öykünün 5 yaş altında oldukça nadir görüldüğünü, 5-6 yaşlarındaki olguların % 50'sinde bir kayıp yaşandığına ilişkin öyküler gözlenirken, 7-8 yaşındakilerde ölüm öykülerinin arttığını ve ancak 9 yaş çocukların öykülerinde ölümle ilişkin duygusal tepkiler ve ölene ilişkin yaşanan acı ve duyguların dile getirildiğini bildirmişlerdir. Bu bulgular, 9 yaş altındaki çocukların ölümün getirdiği duygusallıkla baş edemeyecekleri için, ölümü uzak bir olay olarak algıladıkları görüşü ile açıklanmıştır. Ancak sözü geçen yazarlara, 9 yaşa değin çocukların çok fazla ölümle karşılaşmadıkları ve bu nedenle de öykülerine duygularını katamadıkları şeklindeki alternatif bir açıklama Cuddy-Casey ve Orvaschel'den (1997), gelmiştir. Ayrıca, küçük çocuklar son kavramından yoksun oldukları için sevdikleri insanın ölümü üzerine bir yetişkinden daha güçlü duygular oluştururlar. Şaşırtıcı olarak çocukların ölümle ilişkin öyküleri göstermiştir ki ölüm deneyimleri olmasa ya da ölüm onlarla konuşulmasa da çocuklar ölümü düşünmektedirler. Menig-Peterson ve McCabe (1977-1978), çocukların ölümü küçükken değil fakat büyüdükleri yaşta (9) tam olarak anladıklarını ve bu nedenle de duygusal ifadeler aktarabildiklerini bildirmişlerdir. Childres ve Wimmer (1971)'de evrensellik kavramının yaşa bağlı olarak geliştiğini ve ancak 9 yaştan sonra tam anlamıyla anlaşılabilirliğini bildirmişlerdir. Evrensellik kavramını çocukların 6-7 yaşları arasında öğrenmeye başladıklarını, ancak geri dönüşmezlik kavramının ancak 10 yaşında kazanılabildiğini dolayısıyla da bu kavramların kazanılmasının yaşın dışında değişkenlerden etkilendiklerini ileri sürmüşlerdir. Yaş arttıkça ölümle ilişkin kavramlar dağınık olarak kazanılmaktadır. Swain (1979), çocukların ölüm kavramının gelişimine ilişkin bir çok değişkeni araştırdığı çalışmada, 5-7 yaş arasında çocukların daha büyüsel düşünebildik-

leri ve daha çok somut kavramlarla ilgilendiklerini göstermiştir. Swain'e (1979) göre 5-7 yaş arası çocukların çoğu, ölümden kaçılabileceğini düşünmektedirler ve ölümün evrenselliğine inanan çocukların aynı yaşlarda geri dönülmezliğe de inandıkları saptanmıştır. Yazar aynı zamanda, 8-16 yaş arası çocuklarda reenkarnasyon düşüncesinin de var olduğuna işaret etmektedir. Bir başka çalışmada 9 yaşından küçük çocukların ölümün 'son' olduğunu kabul ettikleri ancak 9 yaşın üstündeki çocukların 'son' fikrini sorguladıklarına işaret edilmiştir (McIntire ve ark. 1972). Bu bulgulardan farklı olarak, bir çalışmada 6 yaşındaki çocukların bir çoğunun ve 8 yaşındaki çocukların hepsinin son (finality) ve evrensellik kavramını anladıkları gösterilmiştir. Speece ve Brent'e göre (1992), geri dönülmezlik kavramı, zaman içinde gelişen bir kavramdır ve bir anda varolmaz. Bu görüşe göre çocukların bir çoğu ölüm kavramını anlar fakat henüz bu anlayış yeterli olgunluğa ulaşmamıştır. Ölüm kavramının anlaşılması aşamalı olarak gerçekleşir. Çocuk önce evrensellik kavramını anlar, ardından eş zamanlı olarak geri dönülmezlik ve işlevsizlik kavramı gelişir.

Çocuklarda ancak ikinci sınıf düzeyinde geri dönülmezlik ve işlevsizlik kavramı belirginleşir ve ivme kazanır. Ancak üçüncü sınıf ve daha üstünde bu gelişme ikinci sınıftaki çocuklardaki kadar artış göstermez. Bu bulgu, çocukların ölüm kavramının doğrusal olarak geliştiği ve yaşa bağlı basamaklar gösterdiği görüşü ile ters düşmektedir. Atwood'un (1984) çalışmasında, anaokulu çocuklarının üçüncü sınıf çocuklarından farklı ifadeleri olduğu ve altıncı sınıftaki çocukların %12'sinde işlevsizlik kavramının henüz gelişmediği gösterilmiştir. Geri dönülmezlik kavramı bütün yaşlarda işlevsizlik kavramından önce gelişiyor gibi görünmektedir. Hoffman ve Strauss (1985) çalışmasında, çocukların hareket etme ve konuşmaya dayalı işlevler yönünden işlevsizliğe, düşünebilme ve hissedebilme işlevlerinin işlevsizliğinden önce inandıklarını gözlemişlerdir. Hoffman ve Strauss (1985)'a göre çocukların, ölümü anlayabilmeleri için, ölümün fiziksel ve biyolojik nedenlerini bilmeleri gereklidir. Benzer olarak Orbach ve arkadaşları (1986), işlevsizlik, geri dönülmezlik ve evrensellik kavramlarının, nedensellikten önce ve daha kolay

öğrenildiğini bildirmektedirler. Nedensellik kavramının öğrenilmesi yaşla ilişkilidir ve ancak beşinci sınıf düzeyinde öğrenilmektedir. Lazar ve Torney-Purta'ya (1991) göre, çocuklar geri dönülmezlik ve evrensellik kavramlarını işlevsizlik ve nedensellik kavramlarının öncülü olarak daha erken yaşlarda kavrayabilmektedir.

Çocuklarda ölüm kavramının gelişimine ilişkin yayınlar, öncelikle Nagy'in 1948'de yaptığı bir çalışmaya ilişkin yayından alıntı yapmaktadırlar. 3-10 yaşlar arasındaki Macar çocuklarla yapılan bu çalışmada, 6 yaş çocuklarının, ölümü yaşamın devamı gibi düşündüklerine ilişkin bulgular saptanmıştır. 6 yaş çocukları, ölümü uyku ya da uzun bir yolculuk olarak tanımlamaktadırlar. 7-9 yaşları arasındaki çocukların kompozisyon yazıları, resim çizimleri ve ölüm konusundaki tartışmalarında ise; insan ya da insan üstü özellikleri olan bir gücün, bir insanın ölmesine neden olduğu düşüncesi saptanmıştır. Piaget'in (1960) doğrusal gelişim basamakları kuramına koşturarak Nagy (1948) de, çocuklarda ölüm kavramına ilişkin 3 gelişim evresi bildirmektedir. 5 yaş altındaki çocukların birinci basamakta oldukları ve ölümü yadsıdıkları, ikinci basamaktaki 5-9 yaş arası çocukların ölümü canlandırdıkları, cansız varlıklara da canlıymış gibi davrandıkları ya da "zalim biçerdöver" sözcüklerinde olduğu gibi canlı sıfatlar yükledikleri ve son basamakta da 9 yaşın üstündeki çocukların, ölümün son ve evrensel olduğunu bildikleri ileri sürülmektedir. Nagy'ye göre basamak sırası sabittir. Her basamak bir alt basamağa dayalı gelişir. Hiçbir basamak atlanmasa da süresi farklı yaşanabilir. Çocuğa bağlı olarak erken ya da geç aşılabilir. Fakat bu çalışma bir dizi sorudan ve resimden oluşan ölçümleri nedeniyle, ciddi yöntem boşlukları taşıdığı ileri sürülerek eleştirilir. Çocuğa sorulan sorular arasında, ölüm gibi soyut bir kavramın resmini çizme de yer almaktadır. Bu istek, çocuğun ölümü hayalinde canlandırmasına yol açar denilmektedir. Özellikle de yarım yüzyıl sonra, bu araştırmaya dayalı çıkarsamaların, farklı kültürlerle genellenmesi uygun bulunmamaktadır. Sonuç olarak da, bilişsel gelişime dayalı görüşlerin ilginç bir açılımını sağlayan bu doğrusal basamak teorisi, gelişime etkisi yadsınamayan çevresel ve psikososyal faktörlerden kopuk kalmasıyla da çok az ampirik destek bulmuştur.

Gözden geçirilen çalışmalarda, ölüm kavramının bilişsel gelişime ya da yaşa bağlı olarak kazanılması görüşleri farklı boyutlarda ele alınmıştır. Bu çalışmalardan birinde, Landsdown ve Benjamin (1984) çocuklarda ölüm kavramının onların sözel becerileri ile ilişkili olduğunu ileri sürmektedirler. White, Elsom ve Prawat (1978)'de evrensellik kavramının çocuğun bilişsel gelişimi ile ilişkili olduğunu ileri sürerken geri dönüşmezlik ve işlevsizliğin bilimsel nitelik taşıdıklarını ve sezgi yolu ile kazanıldıklarını belirtmiştir. Evrensellik kavramının ise günlük deneyimler ile kazanıldığını ileri sürmektedirler. Bu varsayımları kanıtlamaya yönelik bulgular White ve arkadaşlarının (1978) çalışmasından gelmiştir. Sözü edilen çalışmada evrensellik kavramını ikinci sınıftaki çocuklar, birinci sınıfta okuyan çocuklardan daha çok tanımlayabilmişlerdir. Kavramsal ve bilişsel gelişime yönelik bir ayrıntılı inceleme çalışmasında Kane (1979), 3-12 yaşlar arasında 122 çocukla ölüm kavramına ilişkin görüşme yapmıştır. Bu görüşmeler sonunda yapılan tanımlayıcı analizlerde çocukların ölüm kavramlarının Piaget'in (1960), bilişsel gelişim basamakları ile uygunluk gösterdiği saptanmıştır. Kane bulgularına dayanarak, ölüm kavramının gelişimine ilişkin bir model önermiştir. 1 yayındaki çocuk, (Somut işlemsel dönem öncesi) ben merkezci ve büyüsel düşünmekte ve ölümü "ayrılık" olarak görmektedir. Somut işlemsel dönemde çocuk için, ölüm önceleri dış nedenlere bağlı somut bir olayken, zamanla ölümü içsel nedenlere dayandıran düşünce yapısı gelişir. Son basamak olan soyut işlemsel dönemde ise, çocuk artık ölümü soyut terimlerle anlayıp ifade edebilir.

Townley ve Thornburg'un çalışmasında (1980), çocukların bilişsel gelişim düzeyleri ile ölüm kavramına ilişkin düşünce gelişimlerinin koşulluk göstermediği saptanmıştır. Orbach ve arkadaşları da (1985), yaş, kaygı düzeyi ve bilişsel gelişim düzeyinin ölüm kavramını anlama ile ilişkili olduğunu bildirmişlerdir. Speece ve Berent (1992) ise çocukların somut işlemsel dönem öncesinden somut işlemsel döneme geçerken ölüm kavramlarının üçünü de (işlevsizlik, geri dönüşmezlik ve evrensellik) kazandıklarını bildirmişlerdir. Townley ve Thornburg'in (1980) çalışması dışında sözü geçen çalışmalar çocukla-

rın ölümü somut işlemsel dönemde anladıkları konusunda uyum içindedirler.

Farklı yayınlarda ise, ölüm kavramının kazanılmasının yaş ya da bilişsel gelişimin yanı sıra başka değişkenlerden de etkilendiği bildirilmektedir. Belki de bu karıştırıcı değişkenler nedeniyle araştırma bulgularında tutarsızlıklar ortaya çıkmaktadır. Ölüm kavramının kazanılmasını herhangi bir yaş ya da bilişsel gelişim basamağında etkileyen değişkenlerin; din, kültür, ölümle karşılaşma ve çocuğun ruh sağlığı olabileceği bildirilmektedir.

Din ve Kültürün Etkisi

Din kavramı da bilişsel gelişim kurallarına uygun olarak aşamalı bir gelişim gösterir (Elkind 1978). Somut işlemsel dönemdeki çocuklar, ölümün manevi yönlerinden çok fiziksel yönlerine odaklanırlar. (Atwood 1984). Townley ve Thornburg (1980), dinin çocuklardaki ölüm kavramı üzerine etkilerini araştırmışlar ve din ile ölüm kavramının kazanılması arasında bir ilişki bulunmadığını göstermişlerdir. Bu bulgu aynı dönemde yapılan çalışmalarla da uyumludur (Gartley ve Bernasconi 1967 ve McIntire ve ark. 1972). Farklı dinlere bağlı çocuklarla yapılmış bir çalışmada da dinin tek başına çocuklardaki ölüm kavramının gelişimine doğrudan bir etkisinin olmadığı gözlenmiştir. Ancak, kültürel sosyalleşme ve öğrenme farklılıkları ile batı kültürü ve teknolojiyle karşılaşma ya da kavram gelişimini etkileyen çeşitli dinsel öğretilere bağlı etkilerle birlikte ele alınabileceği saptanmıştır (Florian ve Kravetz 1985). McIntire ve ark. (1972), çalışmalarında, dinsel guruplara göre çocukların ölüm düşüncesinde farklılık gözlenmesine karşın, büyük çocukların ölüm hakkında küçüklere göre, daha az somut ve bilimsel olmayan görüşler taşıdıklarını gözlemişlerdir. Buna karşın, Candy-Gibbs ve arkadaşları (1984-1985), kültürel ve dinsel zeminin çocukların ölüm ve geri dönüşmezlik konusundaki inançlarını nasıl etkilediğini göstermişlerdir. Baptist evlerde yetişen çocuklar ölümden sonra ruhun yaşadığına inanırlarken, Uniteryen evlerde yetişen çocuklar ölümle biyolojik işlevselliğin tam olarak ve geri dönüşmez şekilde kesildiğine inanmaktaydılar.

Kültürün ölüm kavramı gelişimini nasıl etkilediği ile ilgilenen, Wass ve arkadaşları (1979) çalışmalarında; a- Ölüm nedir? b- İnsan ve hayvanlar neden ölür? c- İnsan ve hayvanlar yeniden canlanabilir mi? d- İnsan ve hayvanlar ölüncü ne olur? sorularını sorarak, Amerika'lı ve Brezilya'lı çocukların kültürel farklılık gösterip göstermediklerini incelemişlerdir. Bu çalışmanın sonuçlarına ilişkin olarak yazarlar, Amerika'lı ve Brezilya'lı çocukların ölüme bakış açılarında benzerlikler gözlemlendiğine, ancak Amerika'lı çocukların daha bilimsel bakış açıları olduğuna, Brezilyalı kızların Amerika'lı ve Brezilyalı erkeklere göre belirgin derecede dinsel yaklaşım gösterdiklerine işaret etmişlerdir. Aynı sorular kullanılarak yapılan çalışmada beyaz ve siyah ırktan olan çocuklar arasında herhangi bir farklılık saptanmamıştır. İsveç'li ve Amerika'lı çocuklardan "ölüm" sözcüğü ile ilgili akıllarına gelenleri gösteren bir resim yapmaları ve çizdiklerini anlatmaları istenmiştir (Wenestam ve Wass 1987). İki ülke çocukları arasında benzerliklere karşın İsveç'li çocukların resimlerinde kültürel-dinsel sembolleri daha çok kullandıkları, Amerikalı küçük çocuklarınsa daha saldırgan figürler çizdikleri bildirilmiştir. Schonfield ve Smilansky (1989) Smilansky Ölüm Kavramı Soru Formu'nu kullanarak yaptıkları karşılaştırma çalışmasında, geri dönüşmezlik kavramının anlaşılmasında İsrail'li çocukların tüm yaş gruplarında daha yüksek puanlar topladıklarını göstermişlerdir. Bu bulguyu karşılaşma ve öğrenme ile açıklamışlardır. Ancak bu değişkenlerin işlevsizlik, nedensellik ve evrensellik kavramları üzerinde etkisi gözlenmemiştir.

Ölümlle Karşılaşmanın Etkisi

Kane (1979), ölümlle karşılaşmanın yalnızca 7 yaşın altındaki çocukların ölüme ilişkin düşünce gelişimini etkilediğini ve ölümlle karşılaşan çocukların ölüm kavramı konusunda daha olgun fikirleri olduğunu ileri sürmüştür. 7 yaş üstündeki çocuklar zaten bu anlayışa sahip oldukları için etkilenmemiş görünmektedirler. Benzer şekilde, Jay ve arkadaşları (1987), bir onkoloji biriminde ölümlle kayıp yaşamış olan 3-6 yaşlarındaki çocukların evrensellik ve geri dönüşmezlik kavramlarını, böyle deneyimi olmayan çocukla-

ra göre daha çok ifade edebildiklerini bildirmişlerdir. Clunies-Ross ve Lansdown (1988), çalışmalarında lösemeli çocukların sağlıklı çocuklara oranla geri dönüşmezlik ve işlevsizlik konusundaki anlayışlarının daha ileri düzeyde olduğunu göstermişlerdir. Jay ve arkadaşları (1987) ise sağlıklı çocukların evrensellik kavramını tanımları ile kanserli çocukların tanımları arasında bir farklılık olmadığını bildirmişlerdir. Cotton ve Ränge (1990) çocukların ölüm kavramları ile ölümlle karşılaşma ve ölüm korkusunu araştırmışlardır. Geçmişte ölümlle karşılaşmış olmanın olgunlaşmış ölüm kavramları ve özellikle de nedensellik ve geri dönüşmezlik ile negatif korelasyon gösterdiğini görmüşlerdir. Pfeffer (1990), yakın zamanda sevilen bir kişiyi kaybeden çocukların böyle bir kayıp yaşamamış olan çocuklara göre daha fazla ölüm kavramıyla meşgul olduklarını bildirmiştir. Reilly ve arkadaşları (1983), 5-10 yaşları arasında bir ölüm ya da boşanma yaşamış olan çocuklarla yaptıkları çalışmalarında, 6 yaşın üstündekilerin ölümün var olduğuna ve çoğunlukla ölümün son olduğuna inandıklarını, 8 yaşındakilerin ise hepsinin buna inandıklarını göstermişlerdir. Bu çocukların, ölümü yaşamış olmakla, bireyin ölebileceğine inanma olasılıklarının arttığına işaret etmişlerdir. Araştırma bulgularına göre ölümcül hastalığın, çocukların ölüm kavramlarından bir kısmını anlamalarını etkilediği ama tümünü etkilemediği sonucuna varmışlardır. En fazla etkilenme olasılığı olan kavramlar evrensellik ve işlevsizliktir. Çünkü bu kavramlar diğerlerinden daha somut anlam içermekte ve daha küçük yaştan itibaren anlaşılabilir. Yine araştırma bulgularına dayalı kanıtlar, ölüm kavramının belirli bir dereceye kadar çevre, yaş, bilişsel gelişim ve karşılaşma gibi faktörlerden etkilendiğini düşündürmektedir.

Çocuğun Ruh Sağlığının Etkisi

Çocukların ölümü anlayış biçimlerine psikolojik sorunların etkileri az sayıda araştırmada incelenmiştir. Orbach ve arkadaşları (1986) kaygının çocukların ölüm kavramına yüksek bilişsel düzeylerde etki ettiğini, birinci ve beşinci sınıftaki çocuklarda ise kaygının belirgin bir etkisi olmadığını ileri sürmektedirler.

McIntire ve arkadaşlarının çalışmasında (1972) 5-18 yaşlar arasındaki 580 çocukla yapılandırılmış bir görüşme yapılmıştır. Kliniklerden gelen çocukların kontrol grubuna göre daha sıklıkla saldırgan ölüm nedenleri sıraladıkları gözlemlenmiştir. İlginç bir şekilde "Gerçekten ölmüş olmayı istediğiniz zamanlar var mı?" sorusuna "ara sıra" ya da "sık sık" yanıtını veren çocukların ise ölüm kavramlarının daha az gerçekçi olduğu görülmüştür. Bu çocukların ölümün geriye dönülebilir olduğunu ya da ölümden sonra da bilinçlerini kaybetmeyeceklerine inandıkları düşünülmüştür. Bu bulgu, Fasko ve Fasko (1990-1991)'nin yayın taraması sonucu vardığı, bazı çocuklarda intihar düşüncelerinin, ölümün fazla gerçekçi olmayan bir biçimde kavramsallaştırılmasından kaynaklandığı şeklindeki yargısını destekler niteliktedir. Bu bulgulara bir destek, Orbach ve arkadaşlarının (1988), çalışmasından gelmiştir. 10-12 yaşlar arasında saldırganlığa ve intihara eğilimli çocuklar ile normal çocukları karşılaştırmışlar ve soyutlama yeteneği açısından bir fark bulunmamakla birlikte intihar eğilimi olan çocukların belirgin biçimde, ölümün yaşam benzeri nitelikleri ve geri dönüşü olduğuna inandıklarına ilişkin bilgiler vermişlerdir. Carlson ve arkadaşları (1986), psikiyatrik nedenlerle hastaneye yatmış çocuklarla sağlıklı çocukları karşılaştırdıkları çalışmalarında, her iki grubun da ölüm hakkında benzer bilgiler verdiklerini bildirmişler ve bir farklılık saptayamamışlardır. Ancak klinikteki ergenlerin %100'ünün başkaları için ölümün geri dönülmez olduğunu kabul ederken %20'sinin kendileri için geri dönülmez olduğunu düşündüklerini bildirmişlerdir.

SONUÇLAR VE TARTIŞMA

Çocuklarda ölüm kavramına ilişkin yayınlar yarım yüzyıllık geçmişe sahiptir. Bu süre içinde ölüm kavramının çocuklarda nasıl geliştiğine ve bu gelişimi etkileyen faktörlere ilişkin değişik görüşler ortaya çıkmıştır. Ancak yöntem sorunları, değerlendirme araçlarının yaygın olarak kabul görüp kullanılmaması ve ölüm kavramının tanımına ilişkin farklılıklar verilerin yetersizliğine neden olmuştur. Bugüne kadar yaşın etkisine ilişkin yapılan çalışmalarda, çocukların

ancak 9 yaşlarında ölüm kavramını tam olarak kavrayabildikleri gösterilmiştir. Evrensellik ve geri dönülmezliğin yaşa bağlı olarak algılanabildiği ve ancak 9 yaşında yerleştiği bildirilmektedir. Birçok araştırmacı, 7 yaş altındaki çocukların ölümü pek olası görmediklerine ya da geri dönülebilir olduğunu düşündüklerine dikkat çekmektedirler. Geri dönülmezlik ve evrenselliğin ilk gelişen kavramlar olduğu ve diğer kavramların oluşması için öncül olduklarına inanılmaktadır. Çocukların çoğunda bu kavramlar benzer bir sıra ile gelişmektedir. Çocukların bu kavramları kazanmasında yaş dışında başka değişkenlerin de etkili olduğuna ilişkin görüşler vardır. Ancak bu görüşler araştırma bugularına tutarsız şekilde yansımaktadır. Çocuğun yetişkinde varolan ölüm kavramına uzanabilmesinde, yaşın yanı sıra zeka ve bilişsel gelişim düzeyi de önemli olarak gösterilmektedir. Bazı çalışmalarda, bilişsel gelişim ile ölümün anlaşılması arasında bir ilişki saptanamamış olsa da elde edilen verilerin çoğu çocukların ölüm kavramının kısmen ya da tamamen yaş, sözel yetenek ve bilişsel düzeyine bağlı olduğunu göstermektedir. Ölüme ilişkin kavramların kazanılma sırasına bakıldığında, bazı veriler çocukların evrensellik, geri dönülmezlik ve işlevsizlik kavramlarını operasyon öncesi dönemden, somut operasyonlara geçiş dönemi sırasında kazandıklarını ve önce evrensellik sonra da sırayla geri dönülmezlik, işlevsizlik ve nedenselliğin öğrenildiği gözlenmektedir.

Din ve kültürün bu sürece etkisi bilişsel düzeyin etkisine oranla çok daha az görünmektedir. Kültürler ve dini inançlar arası farklılıkların çocukların ölümün bazı yönlerini anlamasına etkisinin olabileceği bildirilmiştir. Ancak çalışmaların çoğunda bu etki gözlenmediği için, bu görüş çok kabul görmemiştir. Ayrıca kültürler arasında çocuklarda ölüm kavramının gelişimine ilişkin benzerliklerin oranı farklılıklardan daha büyük olarak ortaya çıkmaktadır.

Ölümlerle karşılaşmanın ölümü algılama ve anlamaya etkisi belirgin olarak yalnızca 7 yaşın altındaki çocuklarda görülmüştür. Daha büyük çocuklarda ölümlerle karşılaşanların karşılaşmayan çocuklardan farklı bir ölüm kavramı gelişimi göstermedikleri gözlenmiştir. Birçok araştırmacı ölüm ve bir kayıpla karşılaşmanın ölüme

ilişkin geri dönülmezlik ve evrensellik kavramlarının anlaşılmasını kolaylaştırdığını bildirmişlerdir. Ancak bu etki küçük yaşlarla sınırlı kalmaktadır. Ölümü daha olgun biçimde kavrama düzeyine bilişsel olarak ulaşmış çocuklarda bu etki gözlenmemektedir. Bulgular az ve sınırlı olmakla birlikte intihara eğilim ve ölümün anlaşılması arasında ilişkiler olabileceği belirlenmiştir. Güncel yayınlara göre intihara eğilimli çocuklarda ölüm kavramı daha az gelişmiştir ve ölüme agresif bir bakış açısı hakimdir. İntihar eğilimli çocuklar kendi ifadelerine göre, kendi ölümlerinin geri dönülmez olacağını algılamakta ve ölümü anlayışları açısından aralarında farklılıklar gözlenmektedir. Bu çocukların sıkıntılı dönemlerinde ölümü geri dönebilir olarak görme olasılıkları artmaktadır. Ayrıca intihar eğilimi olan çocuklar, bir yakınlarını kaybetmiş olan çocuklara göre ölüme ilgili düşüncelere daha fazla kapılmaktadırlar. İntihar eğilimli çocukların ölüme yaşam benzeri nitelikler atfettikleri, intihar eğilimi olmayan çocuklara göre geri dönebilirliğe daha fazla inandıkları ve geri dönülmezliğin kendileri için de geçerli olup olmadığına ilişkin endişe taşıdıkları bildirilmiştir. Ancak bu bilgilerle uyumlu olmayan araştırma bulguları da vardır. Örneğin, Goldsmith ve arkadaşlarının (1990) çalışmasında çocuk ve gençlerde intihar girişimlerinin, kendi içinde çocukluktan ergenliğe geçişte dramatik bir yükselme göstermekte olduğu bildirilmiştir. Bu bulguya göre çocukların ölümün gerçek anlamını kavradıkları yaşlarda intihar girişimleri artmaktadır. Bir başka deyişle çocuklar ölümün kendileri için de geri dönülmez olduğunu bilecek intihar girişiminde bulunmaktadırlar.

Ne yazık ki cana kıyma eğilimi olan çocukların ölüm kavramı gelişimine ilişkin sistemli çalışmalar yeterli oranda yapılmamıştır. Cana kıyma girişiminde bulunan çocuklarda ölümün geri dönülmezliğine ilişkin çarpık bilişler olabilir. Ya da bilişsel kısıtlılıkları nedeniyle kavramların kazanılması gecikmiş olabilir. Ancak bunları doğrulayacak görgül veriler yoktur.

Sonuç olarak gözden geçirilen yayınlar bağlamında, çocukların ölüm kavramı gelişimini araştıran daha sistemli ve ayrıntılı çalışmalara gereksinim olduğu söylenebilir. "Çocuklar ölüme ilişkin ne biliyorlar, hangi yaşlarda ölüm

kavramlarının hangisine ulaşıyorlar, ölüme ilişkin neler yaşıyor ve hissediyorlar, çocuklarda ölüm kavramının gelişmesini etkileyen, kolaylaştıran ya da geciktiren faktörler nelerdir?" gibi soruların yanıtlarını arayan araştırmalar çocukluk çağında intihar ve cana kıyma girişimlerini anlamaya ışık tutacaktır. Böylece önleme çalışmalarında da ileri adımlar atılabilecektir.

KAYNAKLAR

- Atwood V (1984) *Children's concept of death: A descriptive study*. *Child Study J* 141:11-29
- Berman A, Jobs DA (1991) *Adolescent Suicide: Assessment and Intervention*. American Psychological Association, Washington D.C.
- Blatt S, Zuroff D (1992) *Interpersonal relatedness and self definition: Two prototypes for depression*. *Clin Psychol Rev* 12: 527-562
- Breault KD, Barkey K (1982) *A comparative analysis of Durkheim's theory of egoistic suicide*. *Sociological Quarterly* 23:321-331
- Candy-Gibbs S, Sharp K, Petrun C (1984-1985) *The effects of age, object and cultural/religious background on children's concepts of death*. *Omega* 154:329-345
- Carlson G, Asarnow, Orbach I (1986) *Developmental aspects of suicidal behavior in children*. *J Am Acad Child and Adolescent Psychiat* 26(2):186-192
- Childres P, Wimmer M (1971) *The concept of death in early childhood*. *Child Dev* 42:1299-1301
- Clunies-Ross C, Lansdown R (1988) *Concepts of death: illness and isolation found in children with Leukemia*. *Child Care Health Dev* 14:373-386
- Cornell DG, Benedek EP, Benedek DM (1987) *Characteristics of adolescents charged with homicide*. *Behav Sci Law* 5(1):11-23
- Cotton R, Range L (1990) *Children's death concepts: Relationship to cognitive functioning, age, experience with death, fear of death and hopelessness*. *J Clin Child Psychol* 19(2):123-127
- Cuddy-Casey M, Orvaschel H (1997) *Children's understanding of death in relation to child suicidality and homicidality*. *Clin Psychol Rev* 17(1):33-45

- Çuhadaroğlu F, Sonuvar B (1992) Adolesan intiharları: Risk faktörleri üzerine bir inceleme. *Türk Psikiyatri Dergisi* 3(3):222-226.
- Desjarlais R, Eisenberg L, Good B, Kleinman A (1995) *World Mental Health: Problems and Priorities in Low-income Countries*. Oxford University Press, New York.
- Dilsiz F, Dilsiz A ve Ökten N (1992) Bir grup ergen suisinde demografik özellikler, 1992 Çocuk ve Ergen Psikiyatrisi Günleri: 25-28 Nisan 1992 Kongre Kitabı, Saray Tıp Kitabevleri, Kuşadası, s:366-369.
- Durkheim E (1897) *Suicide* (Çev. A Spaulding ve G Simpson 1951) *The Free Press*, New York
- Elkind D (1978) *The Child's Reality: Three Developmental Themes*. Lawrence Erlbaum Ass. Hillsdale NJ.
- Ewing CP (1990) *When Children Kill: The Dynamics of Juvenile Homicide*. Lexingtonbooks, Boston.
- Fasko S, Fasko D (1990-1991) Suicidal behavior in children. *Psychology: J Hum Behav* 27-28:10-16.
- Feifel H (1977) *New Meanings of Death. Social, Cognitive ve Development içinde*, J Flavell ve Ross (Ed) Cambridge University Press, Cambridge.
- Ferguson DM, Lynskey MT (1995) Childhood circumstances, adolescent adjustment and suicide attempts in a New Zealand birth cohort, *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry* 34: 612-622.
- Florian V, Kravets S (1985) Children's concepts of death: cross cultural comparison among Muslims, Druzi, Christians and Jews in Israel, *J Cross Cultural Psychol* 16(2): 174-189.
- Garmez N, Masten As (1995) Chronic adversities, Child Adolescent Psychiatry içinde, M Rutter, E Taylor ve L Hersov (Eds) Williams and Wilkins, Maryland, s: 293-310.
- Gartley W, Bernasconi M (1967) The concept of death in children, *J Gen Psychol* 110: 71-85.
- Goldsmith SJ, Fyer M, Frances A (1990) Personality and suicide, *Suicide Over the Life Cycle içinde*, SJ Blumental ve DJ Kupfer (Eds) American Psychiatric Press, Washington D.C., s: 155-176.
- Gralnick A (1993) Suicide in the psychiatric hospital, *Child Psychiat Human Dev* 21: 3-12.
- Hoffman S, Strauss S (1985) The development of children's concepts of death, *Death Studies* 9: 469-482.
- Jay S, Green V, Jahnson S, Caldwell S, Nitschke R (1987) Differences in death concepts between children with cancer and physically healthy children, *J Clin Child Psychol* 46(4): 301-306.
- Juon HS, Ensminger ME (1997) Childhood, adolescent an young adult predictors of suicidal behaviors: A Prospective study of African Americans. *J Child Psychol Psychiat* 38(5): 553-563.
- Kane B (1979) Children's concept of death. *J Genetic Psychol* 134: 141-153.
- Koocher G (1973) Childhood: Death an cognitive development. *Dev Psychol* 9 (3): 369-375.
- Koocher G (1974) Talking with children bout death. *Am Jr Orthopschiat* 44 (39): 404-411.
- Lansdown R, Benjamin G (1984) The development of the concept of death in children aged 5-9 years, *Child, Care, Health and Development* 11:13-20.
- Lazar A, Tournay-Purta J (1991) The development of the subconcepts of death in young children: A short-term longitudinal study, *Child Dev* 62: 1321-1333.
- Lewinsohn PM, Rohde P, Seeley JR (1993) Psychosocial characteristics of adolescents with a history of suicide attempt. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry* 32: 60-68.
- McIntre M, Angle C, Struempfer L (1972) The concept of death in Midwestern children and youth, *Am J Dis Child* 123: 527-533.
- Menig-Peterson C, Mc Cabe A (1977-78) Children talk about death. *Omega* 8(4):305-317.
- Moens FG, Haenen V, Woorde H (1988) Epidemiological aspects of suicide among the young in selected European Countries. *J Epid Comm Health* 42:279-285.
- Monk M (1987) Epidemiology of suicide. *Epidemiol Rev* 9:51-69
- Nagy M (1948) The child's theories concerning death. *J Gen Pshychol* 3:27
- National Center for Injury Prevention and Control, Center for Disease Control, Division of Violence Prevention (1995) *Suicide among children, adolescents and young adults United States, 1980-1992 NET News Digest* (19):1-2
- National Center for Health Statistics (1968-1991) *Vital statistics of the United States, 2. Mortality-Part A U.S. Government Printing Office, Washington D.C.*
- Orbach I, Gross Y, Glaubman H, Berman D (1985) Children's perception of death in humans and animals as a function of age, anxiety and cognitive ability. *J Child Psychol Psychiat* 26(3):453-463
- Pallis DJ, Gibbons JS, Pierce DW (1984) Estimating suicide risk among attempted suicides: II Efficiency of predictive scales after the attempt, *Br J Psychiatry* 144:139-148

- Pfeffer C (1990) Preoccupations with death in normal children: The relationship to suicidal behavior, *Omega* 20(3):205-212
- Piaget J (1960) *The Child's Conception of the World*. Littlefield, Adams & Co., Paterson NJ.
- Platt S (1984) Unemployment and Suicidal behaviour: A review of literature. *Soc Sci Med* 19(2):93-115
- Reilly T, Hasazi J, Bond L (1983) Children's conceptions of death and personal mortality. *J Pediatr Psychol* (1):21-31
- Rook KS, Pietromonaco P (1987) Close relationship: Ties that heal or ties that bind? *Advances in Personal Relationships* 1:1-35.
- Schonfeld D, Smilansky S (1989) A cross cultural comparison of Israeli and American children's death concepts. *Death Studies* 13(6): 593-604.
- Shaffer D (1974) Suicide in childhood and early adolescence. *J Child Psychol Psychiat* 15: 275-291.
- Smith JC, Mercy JA, Conn JM (1988) Marital status and risk of suicide. *Am J Public Health* 78: 78-80.
- Speece M, Brent S (1992) The acquisition of a mature understanding of three components of the concepts of death, *Death Studies* 16: 221-229.
- Stack S (1983) The effect of the decline in institutionalized religion on suicide. *J Scientific Study Rel* 22: 239-242.
- Swain H (1979) Childhood views of death. *Death Education* 2: 341-358.
- Taneli S, Erden G, Yılmaztürk M (1982) Çocuk ve ergenlerde intihar girişimleri, XVIII Ulusal Nörolojik Bilimler ve Psikiyatri Kongre Kitabı, İstanbul.
- Townley K, Thornburg: K (1980) Maturation of the concept of death in elementary school children. *Educational Research Quarterly* 5(2) 17-24.
- Turgay A (1992) Çocuk ve ergenlerde intihar girişimleri, *Türk Psikiyatri Dergisi* 3 (3): 183-189.
- Wass H, Fuenther Z, Towry B (1979) United States and Brazilian children's concepts of death, *Death Studies* 3:41-55.
- Wass H, Stillion J (1988) *Death in the Lives of Children and Adolescents. Dying: Facing the Facts içinde*. H Wass, F Berardo ve R Neimeyer (eds) Hemisphere Publishing Company, Washington D.C., s:201-228.
- Wenestam C, Wass H (198) Swedish and US children's thinking about death: A qualitative study and cross cultural comparison, *Death Studies* 11: 99-121.
- White E, Elsom B, Prawat R (1978) Children's conceptions of death, *Child Dev* 49: 307-310.
- Woznica JG, Shapiro J (1990) An analysis of adolescent suicide attempts. *Exp Child Pediatr Psychology* 15: 789-796.